

ПРАКТИКА МОНОГРАФІЧНОГО ПОРТРЕТУВАННЯ ЄВГЕНА МАЛАНЮКА (НА МАТЕРІАЛІ РОЗВІДОК ПРО Т.ШЕВЧЕНКА ТА М.ГОГОЛЯ)

Оксана ГОЛЬНИК (Кіровоград)

У статті проаналізовано оригінальну методологію монографічного портретування Є.Маланюка, проаналізовано її концептуальні складові, окреслені підходи і прийоми осягнення критиком творчих постатей Т.Шевченка і М.Гоголя.

Ключові слова: літературознавчий портрет, синтетичне портретування, біографія духу, феномен малоросійства, романтизм, поетика.

The article is devoted to original methodology of E. Malanyuk's monograph portraying, its conceptual components are analyzed, the approaches and methods of understanding by the critic of the creative individuals of Shevchenko and Gogol are shown.

Keywords: literary portrait, synthetic portraying, biography of spirit, phenomenon of malorosijstvo, romanticism, poetics.

Проблемно-тематичні орієнтації Є.Маланюка-літературознавця і критика були показовими для розвитку літературно-критичної думки 20-х років ХХ століття, тому його культурологічна діяльність і привертає увагу дослідників. У сучасному маланюкознавстві свою концепцію осмислення літературно-критичного доробку митця оприявнили Л. Куценко, Л. Омельчук та Б. Синевич на рівні дисертаційних досліджень та низки публікацій. Вони приділили особливу увагу ідеологічним орієнтаціям критичних студій Є. Маланюка (Б. Синевич), розглядали методологію літературно-критичної практики митця крізь призму формування міфу та антиміфу, реалізацію у його студіях ідеї маскулінності, ідеї національного підсвідомого (Л. Омельчук). Дослідження Л.Куценка «Dominus Маланюк» у серії праць, присвячених постаті Є. Маланюка, є по-особливому знаковим. По-перше, автор збагатив матерікове маланюкознавство кількісно, повернувши та вперше опублікувавши надруковані у закордонній українській пресі 20-50-х років студії поета-критика, по-друге, вперше було визначено місце літературно-критичного доробку митця у його багатій літературно-публіцистичній та науковій спадщині, по-третє, простежено еволюцію теоретико-літературознавчого мислення автора «Книги спостережень», встановлено витоки та джерела його мистецької, історико-літературної та критичної стратегій. Утім так звані монографічні праці Є. Маланюка або літературні портрети не ставали предметом окремого дослідження. Саме це й обумовлює актуальність

нашої праці. Мета студії – окреслити методологічні підходи Є. Маланюка у створення літературознавчих портретів митців на матеріалі праці, присвячених Т. Шевченкові та М. Гоголю, визначити авторські критерії оцінок особистостей письменників, інструментарій критика.

Значна частина робіт Є. Маланюка апелює до проблеми біографії митця. За визначенням Л. Омельчук, дослідник звертається до «біографії як культурного міфу, як контрольованого людиною проекту» [6, с. 7]. І далі науковець зазначає: «Простежуючи сучасні йому тенденції літературного руху, Маланюк констатує і відкидає тип життєписів, орієнтованих на масовість з метою наближення митця до пересічного читача, він виступає апологетом «великих» біографій, біографій духу» [6, с. 7].

Вартим уваги є той факт, що переважна частина есеїстичних роздумів Є. Маланюка – це роздуми про долю митців, тих, хто є носієм національної ментальності, її виразником. Особистість – предмет різновекторних обсервацій поета-критика. Особливого значення ці авторські рецепції набувають у контексті вирішення Є. Маланюком головної проблеми – проблеми становлення української державності, власне шляху до неї. Вирішення цього магістрального питання виводило автора на визначення значущості **Особистості** для процесу становлення і самовизначення нації. У нотатниках Є. Маланюк зазначав: «Хороба бездержавности... – є наявна й глибока. *Особистість – суспільство – нація. Без цієї ієрархічної залежності немає передумови державности.* Це – члени пропорції, без якої немає нації. І треба тверезо ствердити, що такої пропорції в лоні нашої «громади» – не існує. *Трагедія особистості і суспільства – це біографії всіх наших визначних людей* (хоча б Франка)» [5, с. 86] (курсив наш – О.Г.).

У 1937 році аналізуючи доробок Ф. К. Шальди, Є. Маланюк вказував на суголосну йому «методу» чеського колеги – «синтетичного портретування» [3, с. 260]: замість «псевдоуніверсальних» методів у критиці, як і в кожній творчості ставити особистість [3, с. 259].

Отож, тема особистості або, за визначенням Л. Куценка, «повної Людини», «національної особистості» – «одна із провідних в есеїстиці Є. Маланюка» [2, с. 289]. Український воїн-поет фактично усе своє життя розмірковував над темою долі української духовної та станової еліти, адже саме в катастрофічному браці її він убачав головну хворобу національного організму. Особливого звучання ця проблема набувала в екстраполяції її на культурну еліту й у критиці Є. Маланюка реалізувалася на рівні осмислення знакових постатей української літератури.

Варто зазначити, що дослідником була створена власна парадигма вивчення тієї чи іншої особистості, вироблені способи і шляхи

осмислення. Щодо першої частини цієї тези (парадигми), то, безсумнівно, в око впадає авторська установка на дослідження так би мовити, *внутрішньої суті* того чи іншого митця. При цьому дослідника цікавить насамперед творчий доробок об'єкта його розмислів, а також його поведінка, коло спілкування, манера репрезентації в товаристві, його листування, спогади сучасників, публічно висловлені позиції, а іноді й плітки, анекдоти, випадки з життя та ін. Варто звернути увагу на те, що Є. Маланюк прагне всебічно пізнати героя своїх есеїстичних спостережень, відчувати його, проникнути у свідомість і пізнати позасвідоме, приховуване цією людиною. Очевидно, дається взнаки зацікавленість Є. Маланюка психоаналітичними студіями (С. Балея, В. Підмогильного) й актуалізується важливість і вагомість психоаналітичного інструментарію для пізнання особистості митця. Максимально наближаючись до створення психоаналітичної студії («портретування»), присвяченій певному письменникові, Є. Маланюк долав брак «українського Фрейда», який би адекватно дослідив українську культуру. Він послідовно застосовував так званий психобіографічний метод, що передбачає «...із взаємодії натури і долі, внутрішніх сил і зовнішніх факторів» з'ясування «психологічної позиції особистості, що сприяє специфічному вияву художнього обдарування, нерідко зумовлює тематику і проблематику творчості» [1, с. 65].

Відправною точкою роздумів критика в цьому аспекті була національна домінанта духовності й особистості письменника, адже «в природі немає справжньої творчості, мистецької передовсім і найяскравіш, яка б не була національною, ц.т. такою, що впливає з найглибшого єства людини, з найтайнішої глибини людської істини. Там, де духовною пуповиною своєю людина в'яжеться з родом, народом, де вічно живуть образ матері і краєвиди дитинства, де дихає вітер Батьківщини і гріє сонце рідної землі» [3, с. 299].

Так, зринала тема «національної істоти» і «малороса», персоналізованої в літературно-критичному доробкові Є. Маланюка іменами Т. Шевченка та М. Гоголя – головних духовних антиподів ХІХ століття, двох символів розщепленості української душі.

Саме цим двом митцям український критик присвятив чи не найбільш численні студії. Постать Т. Шевченка, його вплив на суспільство ХІХ і ХХ століття, формотворчу функцію поета для української ментальності, цілісність натури митця, енергія його поетичного слова стають предмета роздумів Є. Маланюка у працях «Репліка», «Ранній Шевченко», «Три літа», «До справжнього Шевченка», «До Шевченкових роковин», «Шевченко в житті», «Шевченкові метаморфози», «Шевченко – живий».

Захоплення Є. Маланюком постаттю М. Гоголя сягає ще юнацьких років, про що свідчать кілька його гімназистських робіт («Что побудило Гоголя написать «Малороссийские повести», «Общественное значение комедии Гоголя «Ревизор», «Взгляды Гоголя на задачи искусства», «Характеристика Гоголевского юмора»). Пізніше постать митця вабить Є. Маланюка близькістю їхніх шляхів підкорення Північної Пальміри: через світ російської літератури. Як стверджував Л. Куценко: «Гоголь щонайкраще давався для Маланюкового дослідження народжених Україною, але і втрачених нею, «обдарованих скарбів-талантів» [2, с. 290]. Отож, М. Гоголь стає предметом детальних обсервацій Є. Маланюка у студіях «Кінець російської літератури», «Гоголь – Гоголь», «Гоголь», «Гоголь в літературознавстві». У роки Другої світової війни дослідник розпочинає роботу над книгою про М. Гоголя, проте вимушена втеча-еміграція до США зашкодили її завершенню та спричинили до втрати частини рукопису. У примітках До «Нарисів з історії нашої культури» Є. Маланюк зазначав: «Багатий матеріал, як і перші частини моєї готової монографії «Гоголь», загинули в подіях II світової війни» [4, с. 70]. Опублікована у книзі «Євген Маланюк. Повернення» (2005) студія «Гоголь в літературознавстві» та «Шевченко і Гоголь» є частинами втраченого дослідження.

Особливістю побудови праць, присвячених цим двом митцям, є протиставлення Т. Шевченка і М. Гоголя. Саме в такій конфронтації Є. Маланюк міг більш яскраво і повнокровно представити ту чи іншу постать. Критик кожного з них позначив відповідною символічною емблемою, які в свою чергу відбивали сутність природної міфологічної антиномії, яка символізує віковічну боротьбу світу і темряви, «даждбожої» енергії та «селеністичної» двоїстості та еманції: «...Шевченко – сонце, як Микола Гоголь – місяць, в якого світлі тіні згущуються і збільшують таємничість цього таємничого сина нашої землі» [5, с. 132]. Ці два письменники стали символами зіткнення двох енергій, двох начал національної душі, під знаком їхнього протистояння проходила боротьба за державність українського народу: «Біля колиски нашого відродження 1917 року і наступних став Шевченко. Але в тіні племінного Шевченка крилася тьмава покорчена постать з гострим профілем хижої птиці – Гоголь – теж син нашого народу, наша кров, частина нашого духу» [4, с. 296].

Дослідження Є. Маланюка, присвячені Т. Шевченкові та М. Гоголю, містять певну парадигму авторського підходу до осмислення та критерії оцінки цих постатей. Відправною точкою розмислів критика є майже беззаперечне твердження про їхню геніальність, хоча якщо у випадку Т. Шевченка це твердження є цілком безсумнівним, то, ведучи мову про М. Гоголя, Є. Маланюк говорить про нього як про «людину з ознаками

геніальності, обдаровану скарбом-талантом дивної, історично спізнілої творчої енергії» [3, с. 379]. Тут прозирає установка дослідника на розділ геніальності консолідуючої, вітаїстичної і творчості руйнівної, спрямованої на самознищення. Тому-то й він уникає говорити про М. Гоголя як про генія, до того ж постає питання: генія якого народу? Національна ідентичність, наснаженість творчості національним духом є важливим для Є. Маланюка індикатором геніальності митця, а у випадку М. Гоголя «мистецька творчість нещадна й мстива. Вона викриває в творі національність митця, вона зраджує в нім найглибше – расу. А викриває і зраджує так, що зримими стають усі пороки, всі гріхи мистця перед родом і народом, перед с п р а в ж н ь о ю, а не паперовою батьківщиною тіла й духу» [3, с. 89] і зрештою призводить до «роздвоєності».

Розгортання Є. Маланюком зіставного аналізу цих двох представників національної еліти ХІХ століття було обумовлено близькими обставинами й умовами приходу в літературу, мистецького становлення. Обидва розпочинають свою творчість у той час, коли українська шляхта занепадає, мізерніє, перетворюється на провінційну: «На могутнім тлі буйного сонячного краєвиду, серед руїн бурхливої минувшини западають у смертельний сон хутори та маєтки здеморалізованої петербурзьким урядом колишньої української аристократії, нині – «дворянства всеросійського» [3, с. 78]. Оцінюючи стан культури цієї доби, Є. Маланюк вживає вислів «цвинтарна тиша», а ведучи мову про літературу цього періоду, порівнює її з політичною дійсністю часу, яка існувала «для домашньої потреби». Отож, література носила ознаки провінційності. У цих драматичних обставинах розвитку української літератури змізерніла шляхта «видає» з себе талановитого М. Гоголя, а в осерді «закутого селянства» «дозріває вулканічне з'явлення Т. Шевченка» [3, с. 379]. Обидва вони, представники українського етнотипу, опиняються у Петербурзі – культурному центрі Російської імперії ХІХ століття, – якому ведеться відіграти важливу роль у їхньому становленні як митців й у процесі їх національної самоідентифікації.

До Петербурга доля вивела їх різними шляхами: М. Гоголь приїздить сюди, слідуючи створеній власною уявою «спокусливо-чарівній «легенді Петербурга» («В Гоголю жила «малоросійська ідилія», міт Росії-царства, понаднаціональної імперії необмежених обріїв і необмежених можливостей...» [3, с. 380]), покладаючи на Північну Пальміру надії як на поприсце для своєї майбутньої діяльності на «благо отечества» [3, с. 380], тоді як Т. Шевченко потрапляє сюди вимушено – переїздить його дідич, – і для майбутнього поета це лише один з етапів його кріпацького життя [3, с. 121].

Є. Маланюк наголошує на ностальгії як каталізаторові художньої творчості і власної національної самоідентифікації. Перебуваючи у чужому культурному і мовному середовищі, кожен із них звертається до літературної творчості як засобу духовного порятунку від жорстокої дійсності. У випадку з Т. Шевченком ностальгія спровокувала загострення його ідентифікації як українця. На думку, Є. Маланюка дієвим чинником при цьому було «національно-ядерне» селянське походження поета, яке забезпечило його «монолітність» і спровокувало протистояння «петербурзькій отруті» [3, с. 122]. На переконання критика, ностальгія, відчуття свого кровного зв'язку з Україною («він був зв'язаний із самим національним єством своєї Батьківщини, занадто страшну в своїй реальності носив в собі самім» [3, с. 122–123]), спричинили його психологічно-інтелектуальний ріст, його політично-національне прозріння, готичне духовне зростання, через що «крізь візію маляра-пластика, що знає лише зовнішні барви й лінії, починає д у м а м и проростати ота внутрішня Україна, і маляр стає поетом...» [3, с. 123].

Із М. Гоголем процес був дещо складнішим. По-перше, Є. Маланюк вказує на *національну ущербність*, *«національно-недокрівну душу»* письменника, сформованого у середовищі української аристократії, що переживала період занепаду і вольової кризи. Якщо Т. Шевченка у його «петербурзькому сирітстві» рятувала реальна Україна (спогади про кріпацьку дійсність, родина), то М. Гоголь, перебуваючи «у чужому похмурому місті творить ...у ностальгічній гарячці (передусім для себе самого) паноптикальну імітацію України – «упоительную и роскошную Малороссию» [3, с. 121]. Утім поступово «реальна Батьківщина відходить від Гоголя в міру ослаблення й заламування його національного стрижня» [3, с. 383]. Як наслідок, він створює абстракцію «Руси-Росії» - «фантастично-спокусливу», але примарну, пише «Миргород» і «Мертві душі», у яких Є. Маланюк прочитує «...гротесково-яскравий і в цілій своїй фантастичності реальний образ суспільно-національного стану України початку ХІХ століття», «кошмарну галерію «Мертвих душ» [3, с. 135]. Отож, на думку дослідника, відсутність духовного зв'язку з реальною (селянською, яка не пізнала процесів національного переродження, залишилася ментально здоровою) Україною призвела до поступового відходу М. Гоголя від Батьківщини. Цей процес тривав усе життя письменника й був, за визначенням Є. Маланюка, це «психологічний процес...патологічного характеру» [3, с. 383].

Говорячи про шляхи, способи реалізації таланту та характер їх впливу на особистість митців М. Гоголя і Т. Шевченка, Є. Маланюк приходить до висновку, що заснована на органічно рідному ґрунті поетична практика Кобзаря, відзначалася динамізмом і носила формотворчий характер, консолідувала й давала духовні орієнтири

українському народові; тоді, як штучно щеплена на чужий ґрунт творчість М. Гоголя, діяла на самознищення самого митця, руйнувала «аполонівсько-західну» форму російської літератури доби Пушкіна та призвела до «... до затруювання нашої свідомості ядом Гоголевої «всеросійськості» та «общерусскости» [4, с. 299]. Є. Маланюк називає М. Гоголя «батьком маросійства», а прояви «комплексу Гоголя» – зради в собі національного первня – віднаходить в колективній душі та психіці українців.

Аналізуючи специфіку дії об'єктивних факторів на формування особистостей двох митців, Є. Маланюк, безсумнівно, керувався власними переконаннями і поглядами, здійснював висновки відповідно до власного світогляду і переконань (хоча при цьому зазначимо, що він мав ґрунтовну історико-літературну підготовку, був знайомий зі значною кількістю праць, присвячених постатям Т. Шевченка та М. Гоголя. Для прикладу: серед згадуваних Є. Маланюком гоголезнавців подибуємо прізвища таких іменитих вчених, як В. Шенрок, Н. Котляревський, І. Мандельштам, І. Житецький, В. Зіньковський, В. Гіппіус; згадує шевченкознавців: Айзенштока, С. Єфремова, М. Шагінян, С. Смаль-Стоцького, Л. Білецького).

Знаковим для мислення Є. Маланюка-дослідника історії літератури, було те, що висновки щодо певної персони митця здійснювали в проекції на «душу» нації (специфіку ментальних проявів). Так сталося і з Т. Шевченком та М. Гоголем, які у літературознавчому дискурсі Є. Маланюка, набули чинності уособлення двох протилежних духовнотворчих сил: національно цілісної інтенції та душевної «двоїстості», репрезентованих через опозиції тінь – світло, місяць-сонце.

Є. Маланюк свідомий не лише свого завдання осмислити психопатологію особистостей двох митців, але й виконання завдань, які лежать у власне філологічній площині: осмислити поетику, творчу манеру художників. Відправною точною роздумів і зіставлень дослідника є теза: митці належали до одного художнього стилю – романтизму й **антитеза**, використана Т. Шевченком у поезії «Н. Гоголю», яку автор неодноразово цитує: «Ти смієшся, а я плачу». За ними прихована ідейно-тематична та ідеологічна домінанта творів письменників, спосіб осмислення письменниками дійсності й парадигма художніх прийомів і засобів, властивих мистецькому почеркові Т. Шевченка та М. Гоголя.

Ведучи мову про стильову домінанту митців, дослідник відштовхується від загальноприйнятої в літературознавстві думки про приналежність їх до романтизму. Втім усталене розуміння естетики романтизму у Є. Маланюка доповнене феноменологічними декораціями, репрезентованими через опозиції «реальність» – «нежиттєвість»,

«динамізм» і «чинність» – «мертвотність», «оживлення» – «омертвіння». Вони також носять романтичні ознаки, але це свідчить про світогляд домінанту автора студій. Розглядаючи романтизм Т. Шевченка, Є. Маланюк зазначає, що він ніколи не був абстрактним і канонічним. «Був це романтизм, – пише автор, – що знайшов своє адекватне органічно реальне втілення» [3, с. 127–128]. Цю властивість поетичного світу митця забезпечувалася його проектуванням на реальний світ України, що в свою чергу увиразнювала головну, на думку критика, інтенцію шевченкової поезії – «зв'язати розірвані в «малоросійській» дійсності д о б и української історії» [3, с. 131] і «оживити гоголівські душі української шляхти і розкрити очі ошуканій кріпацькій масі, себто сполучити й оживити спаралізовані складники нації, вдихнути і с т о р и ч н е життя в завмерлий національний організм» [3, с. 130]. Отож, Шевченків романтизм динамічний, вітаїстичний, консолідуючий, заряджений енергією чину: «Романтизм Шевченка, завдяки національній повнокровності, був завжди д о в е д е н и й до кінця, опуклий, яскравий, живий і р е а л ь н и й» [3, 128] тоді, як романтизм М. Гоголь через «національну недокрівність» митця був засобом відтворення, але не перетворення дійсності. Тому-то Є. Маланюк називає гоголівський романтизм «недовтіленим», «мертвотним», «специфічно графічним», а творчість «таємничою» (часто – патологічно містичною, сповненою чаклувань) і «скомплікованою» [3, с. 128].

Репрезентативно у зіставних спостереженнях дослідника-пражанина над постатями М. Гоголя і Т. Шевченка є **опозиція плачу – сміху** як знакових ідейно-естетичних домінант творчості митців. Якщо говорити про «плач» Т. Шевченка, то Є. Маланюк застерігає від традиційного (насадженого російським культурним простором) сприймання поета як сентиментального лірика, в поезії якого є лише сльози кобзарів (В. Белінський). Цей «плач» (читаймо – пафос та риторика творів) носили характер «протесту ... обудження національної пам'яті ...зрушення важкого закляття...був вибухом свідомості ошуканого народу» [3, с. 137]. На поетикальному рівні Є. Маланюк простежує перетворення «плачу» в **інвективність** поетичних виступів Т. Шевченка: «Цей «плач», що пізніш пройшовши крізь полум'я гніву, тужавіє й обертається в крицю, національної зброї, проходить по Україні очищальною грозою, тамує процес національного розкладу, спалює суспільний непотріб, відділює мертве від живого і стоплює благодаттю любови тих, хто «схаменулися» і «стали людьми», в зародок органічної ієрархії» [3, с. 137–138].

Говорячи про сміх М. Гоголя, Є. Маланюк застосовує оціночні характеристики негативної конотації з огляду на функціональність такого способу звернення до народу й оповіді про нього: «замогильний сміх»,

«гіркий», «отруйний». В умовах духовного запустіння нації, провінційності її культури *сміх* М. Гоголя *був танатичним*: в складних умовах історичного занепаду українства «осмішування самих себе ...осміювання власної історії, власного народу, його культури й мітів – ...це був проклятий психологічний шлях малоросійського ренегатства» [3, с. 137]. Відповідно дослідником були названі репрезентативні характеристики гоголівської манери: сатира, скепсис, «жорстока любов до нещасненьких».

Отож, практика Є. Маланюка по створенню монографічних портретів письменників має такі особливості: по-перше, автор аналізує психологію, внутрішній світ митців як чинники їхніх художніх світів і творчих почерків. По-друге, головним критерієм його оцінок є характер національної самоідентифікації художників слова, національної інтенційності їхніх творів. При цьому висновки Є. Маланюка сформульовані через опозицію: національна цілісність (Т. Шевченко) і національна недокрівність, роздвоєність (М. Гоголь). Ця опозиція застосовувалася Є. Маланюком й до розгляду творчості інших митців (П. Тичини, М. Хвильового, Я. Щоголева, І. Франка, Лесі Українки) і, таким чином, набувала властивостей *оригінальної авторської методології*. Вона переносилася автором і на питання етнопсихології: анатомуючи «душу народу», Є. Маланюк активно звертався до теми національної повнокровності і малоросійства. Таким чином, вона набувала *культурософського значення*. По-третє, для повноти реконструкції психології митця критик залучав листи, спогади сучасників, власне висловлювання художників слова, їхні щоденники, літературознавчі праці та історичні студії. По-четверте, Є. Маланюк виявив себе добрим літературознавцем, чутливим до художнього слова, підтекстів, що дає можливість твердити про його ґрунтовну теоретико-літературознавчу підготовку.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Зборовська Н. Психоданаліз і літературознавство. Посібник/ Ніла Зборовська. – К.: Академвидав, 2003. – 392 с.
2. Куценко Л. Загадка двох геніїв// Маланюк Є. Повернення. Поезії, літературознавство, публіцистика, щоденники, листи. – Львів: Світ, 2005. – С. 289–290.
3. Маланюк Є. Книга спостережень. Статті про літературу/ Євген Маланюк. – К.: «Дніпро», 1997. – 430 с.
4. Маланюк Є. Повернення. Поезії, літературознавство, публіцистика, щоденники, листи/ Євген Маланюк. – Львів: Світ, 2005. – 495 с.
5. Маланюк Є. Нотатники/ Євген Маланюк. – К.: Темпора. 2008. – 335 с.

6. Омельчук О. Національна ідентичність літератури у трактуванні Євгена Маланюка: Автореф. дис...канд. філол. наук: 10.01.06/ НАН України, Ін-т л-ри ім.Т.Г.Шевченка. – К., 2002. – 20 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Гольник Оксана Олександрівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української літератури КДПУ імені Володимира Винниченка,.

Наукові інтереси: творчий доробок Є.Маланюка.